

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

М.Ф.Котляр*

«ОТЧИНА» У ПРАВОСВІДОМОСТІ ДАВНЬОЇ РУСІ

Поняття «отчина» у значенні успадкованого від батька земельного володіння з'являється в літописі у другій половині XI ст. «Отчинний» порядок володіння волостями спочатку відстоювали князі-ізгої, протиставляючи його порядку родового старійшинства. Відстоювання «отчини» було інструментом у змаганнях княжих кланів за Київ і владу на Русі в XII–XIII ст.

Поняття «Руська земля» (Русь) нерозривно пов'язане з терміном «отчина». Тому що члени дому Ярославичів, принаймні, ті, хто прагнув заволодіти південною Руською землею, відстоювали своє право на неї як на свою «отчину», часом додаючи до неї ще й поняття «дедини». Показовим уявляється мені текст Лаврентіївського літопису під 1207 р. Тоді Ольгович Всеволод Чермний (Рудий) разом із половцями «пришед седе в Києве; ... слышав великий князь Всеволод Гюргевич, внук Володимерь Мономаха, оже Олговици воюют с погаными землю Рускую, и сжалися о том, и рече: «То ци тем [Ольговичам] отчина однем Руская земля, а нам не отчина ли?»¹. Подібних прикладів чимало в Київському літописі XII ст. та і в інших літописних ізводах XII – XIII ст.

При тому поняття «отчина» зовсім не одвічне в літописі. За моїми спостереженнями, в значенні спадкового княжого володіння воно з'являється в «Повісті временних літ» лише під 1097 р., у розповіді про рішення знаменитого Любецького з'їзду про розподіл земель у державі: «Кождо да держить отчину свою: Святополкъ – Києвъ Изяславлю, Володимерь – Всеволожю, Давыдъ и Олегъ и Ярославъ – Святославлю», далі цей текст продовжувався словами: «А им же роздаялъ Всеволодъ города: Давыду – Володимерь, Ростиславичема – Перемышль Володареви, Теребовль – Василкови»².

Неважко помітити, що в рішеннях Любецького з'їзду літописець чітко відділяє отчини від пожалувань Всеволода князям-ізгоям, тобто своїм безземельним родичам. Отчини згадані лише для обґрунтування права володіння землями головними тоді руськими князями. Це єдина згадка про отчину в літописі у XI ст. Саме у 80-х – 90-х роках того століття князі-ізгої почали добиватися батьківських волостей і прагнули узаконити поняття «отчини». У реальності ж вотчинні володіння на Русі виступають у джерелах пізніше. Це пояснюється пізнім виникненням індивідуального земельного володіння – отчинного, що передавалося від батька до сина, інакше кажучи, по вертикалі. Проте таке передавання землі спочатку відбувалось у боярському середовищі. А в князівському роді панував інший порядок успадкування – родовий. При родовому порядку стіл переходив від старшого брата до наступного за часом народження, тобто по горизонталі.

Одне зі свідоцтв панування такого порядку в державі міститься в заповіті («ряде») Ярослава Володимировича 1054 р. і далі у словах «Повісті временних літ», що відносяться до 1093 р. «Повість» у загальних рисах передала зміст того заповіту, де йшлося про розділ земель Ярославом між синами: «Се же поручаю в себе мѣсто столь старѣйшему сыну моему и брату вашему Изясла-

* Котляр Микола Федорович – д-р іст. наук, член-кореспондент НАН України, гол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

ву – Києвъ, сего послушайте, якоже послушаєте мене, ...а Святославу даю Черниговъ, а Всеволоду – Переяславль, а Игорю – Володимерь, а Вячеславу – Смолинескъ». И тако раздѣли имъ грады, заповѣдавъ имъ не преступати прѣдела братня, ни сгоняти...»³.

Більшість істориків минулого вважали, що «ряд» Ярослава був звернений у минуле і покликаний закріпити існуючі тоді родово-патріархальні відносини у суспільстві⁴. Така думка старої історіографії дожила до наших днів. Наприклад, О.В.Назаренко писав, що «ряд» 1054 р. укладається в рамках родового сюзеренітету Рюриковичів над Руссю, тобто зберегається існуючого порядку речей⁵. Проте ще на початку ХХ ст. В.О.Ключевський зовсім інакше оцінив внесок «ряду» 1054 р. у розвиток давньоруського суспільства. Він обґрунтував думку, згідно з якою порядок успадкування київського та інших визначних столів бере початок від цього заповіту будівника Давньоруської держави. Згідно з його переконанням, «ряд» установив і принцип старшинства («старейшинства») поміж князями⁶. У «Курсі російської історії» Ключевського проглядає важлива думка, що стосунки сюзеренітету-васалітету в родині Рюриковичів засновані заповітом Ярослава.

Проблема зародження і поширення системи сюзеренітету-васалітету на Русі привертала увагу істориків здебільшого у другій половині ХХ ст. Раніше її або не вивчали в конкретно-хронологічному плані або вважали, що вона властива відносинам у середовищі панівного класу мало не з часу виникнення державності. С.В.Юшков вважав, що така норма у стосунках серед Рюриковичів існувала ще в Х і навіть у ІХ ст. Правда, він обмовився, сказавши, що «виникнення васалітету розвиненого типу слід віднести до часу синів і онуків Ярослава»⁷.

На думку О.П.Толочка, відповідь на питання: коли на Русі встановилися відносини, що ґрунтувалися на засадах сюзеренітету-васалітету, дав сам літописець у розповіді про останні роки життя Всеволода Ярославича. Історик посилається при тому на відому цитату з «Повісті временних літ»: «Сѣдяцю бо ему [Всеволоду] Києвъ, печаль бысть ему от сыновець своихъ, яко начаша ему стужати, хотя власти [волости] ов сея, ово же другие. Сей же [Всеволод], омиряя их, раздаваше власти имъ»⁸. Саме за Всеволода, вважає дослідник, народилося поняття волості як умовного «держання», бенефіція, які роздавалися тоді лише київським государем⁹. Думаю, що історик дещо прискорив процес розвитку феодалізму на Русі.

На схожій позиції стояв свого часу Л.В.Черепнін. Він дійшов висновку, що «ряд» Ярослава був воістину новаторським документом і базувався на засадах феодальної ієрархії, а основу союзу між його синами могли становити принципи сюзеренітету-васалітету¹⁰. Цю думку він розвинув у пізнішій праці. Вчений вважав, що своїм заповітом Ярослав зобов'язав своїх наступників жити у злагоді («имейте в себе любовь, будете мирно живуще»), фундаментом якої мали бути принципи феодальної ієрархії. Старший син Ярослава, котрому він заповів київський стіл, ставав по смерті батька старійшим для братів як по рахунку спорідненості, так і по місцю на «лествице» феодальної ієрархії: «Сего [Ізяслава] послушайте, яко же послушаєте мене». Така система, думав Ярослав, гарантувала внутрішню цілісність держави¹¹.

Однак, конкретно розглядаючи в тільки-но згаданій статті феодально-ієрархічну структуру держави Ярославичів, Л.В.Черепнін будує дослідження на більш пізньому літописному матеріалі (ХІІ – ХІІІ ст.)¹². Це зрозуміло, оскільки міжкнязівські стосунки ХІ – початку ХІІ ст. набагато скромніше відбиті у джерелах.

На мій погляд, ієрархічні відносини між князями-Ярославичами, а далі взагалі у середовищі панівного класу, логічно впливають із заповіту Ярослава 1054 р. Адже система сюзеренітету-васалітету не лише пов'язана з порядком заміщення столів на засадах «лествичного восхождєния», але й породжена, вважаю, самим цим порядком. Наділення Всеволодом небожів волостями, про яке повідав літописець під 1093 р., ґрунтувалося на якомусь правовому документі, природніше всього, – на «ряді» 1054 р. Або, принаймні, на нормі усного, звичаєвого права, яка природним чином походила від того заповіту. Тому даремно деякі вчені думають, ніби «ряд» не вніс нічого нового в політичну структуру Русі другої половини XI ст.

Ориґінальні і навіть парадоксальні думки щодо заповіту Ярослава висловив А.Поппе. Він вважає, що «ряд» 1054 р. потрапив до літопису в уже переосмисленій у правління Всеволода формі й був викладений на папері лише за Володимира Мономаха. А.Поппе вважає, що після смерті в 1052 р. старшого сина Володимира Ярослав чітко зрозумів, що жодному з його синів не втримати влади на Русі. Звідси його рішення розділити країну поміж трьома старшими братами, наділивши їх загальною відповідальністю за політичний порядок у державі. Тому тріумвірат Ярославичів не був вигадкою государя в годину слабкості чи союзом для подолання незгод і чвар, а державним механізмом, створеним самим Ярославом¹³. Як мені здається, ця думка А.Поппе виходить із постулату про надзвичайну державну мудрість Ярослава і складність політичної ситуації, що склалася на Русі після смерті старого государя. Адже «ряд» 1054 р. якраз і не закріпив розділу Русі між Ярославичами, у ньому йшлося швидше про колективну владу Ярославичів у державі.

Утім, не варто ідеалізувати суспільно-політичне значення заповіту Ярослава. Він був документом свого часу і не слід вимагати від нього більше, ніж належить. У «ряді» все ж таки не було чітко прописане головне у плані майбутнього розвитку державності питання: самий порядок наслідування (успадкування) головного київського стола. Невизначна формула «се же поручаю в себе место стол старейшему сыну моему и брату вашему Изяславу Киев» і заклик слухатися його так, як слухалися самого Ярослава, не сприймалися суспільною правосвідомістю, та й самими синами київського государя у тому розумінні, що головний стіл держави передається старшому в роді, Изяславу. Недарма незабаром по кончині Ярослава виникає тріумвірат трьох його старших синів: Изяслава, Святослава і Всеволода. Доводиться визнати, що в «ряді» були підсвідомо закладені зерна усобиць у родині Ярославичів, які буйно проросли через два десятиліття після його кончини, у 70-х – 80-х роках XI ст.

Уже зазначалося, що «Повість временних літ» переказала заповіт Ярослава у скороченому вигляді й узагальненій формі. Але і вміщений у цьому літописі текст «ряду» справляє враження, що акт Ярослава передбачав передання Києва за системою «від старшого брата до наступного за часом народження», тобто – «лествичного восхождєния». Така думка підкріплюється згаданим мною вище свідомством «Повісті» про останні місяці життя Всеволода, на що звернув увагу ще В.Й.Ключевський¹⁴. Нестор оповідає, що перед кончиною Ярослав звелів покликати до нього улюбленого сина Всеволода і сказав йому: «Сыну мой! Благо тобѣ, яко слышу о тобѣ кротость, и радуясь, яко ты покоиши старость мою. Аще ти подасть Богъ *приятти власть стола моего по братъи своей, с правдою, а не с насильемъ*, то егда Богъ отведеть тя от житъя сего, да ляжєши, идеже азъ лягу, у гроба моего, понеже люблю тя паче братъи твоее»¹⁵.

Наведені слова літопису природніше всього тлумачити у тому сенсі, що саме Ярослав установив передання влади від старшого брата до наступного за віком, і що цей порядок київський князь вважав єдино законним. Знаменно, що стежити за додержанням правила «лествичного восхожденія» Ярослав доручив не безпосередньому наступнику Ізяслава, відомому своєю буйною вдачею і важким характером Святославу, а спокійному і розважливому Всеволоду. Далекоглядний Ярослав Володимирович неначе передбачав смуту далекого 1073 р., коли Святослав із пасивною підтримкою Всеволода вижене Ізяслава з Києва і, порушивши заповіт батька, сяде на головний руський престол. Правим був Л.В.Черепнін, коли написав про «ряд» 1054 р.: «Це не моральне повчання глави родини, а політичний заповіт глави держави»¹⁶.

Як відомо, передання влади за принципом родового старійшинства, від брата до брата, бере початок у родоплемінному суспільстві. Так могло бути і в східнослов'янському середовищі часу народження державності, адже вона також склалася в родоплемінній спільноті. Але давньоруські джерела не дають підстав для подібного твердження. Бо в державну практику Рюриковичів у часи перед Ярославом родове старійшинство не увійшло, судячи з найдавніших літописів, – «Повісті временних літ» і Новгородського першого літопису молодшого ізводу. Мабуть, це сталося просто через фізичну неможливість такого передання влади. Адже Олег, Ігор і Святослав, якщо виходити з літописних оповідей, братів не мали¹⁷. Брати ж Володимира Святославича Ярополк і Олег загинули в змаганнях за київський стіл. Те ж саме сталося майже з усіма братами Ярослава. Його угода з братом Мстиславом 1026 р., коли південна Руська земля була поділена між ними по Дніпру, стала першим правовим документом, що регулював князівські земельні відносини на Русі.

Тому доводиться визнати, що лише по смерті Ярослава родовий порядок успадкування київського та інших столів вступив у силу, хай навіть князь і скористався з відомого йому древнього звичаю. Еволюція політичного життя у країні по кончині Ярослава склалася не так, як передбачав старий государ. Його новаторський у самій своїй суті «ряд», мабуть, не міг бути повністю зрозумілим сучасникам. Святослав і Всеволод Ярославичі зовсім не вважали, що Ізяслав здатний замінити їм батька як верховний сюзерен, до чого закликав їх заповіт 1054 р.

Судячи з порівняно докладно відбитого в літописі життєпису Ізяслава і посмертного його панегірика з докладною характеристикою князя, він не мав державних здібностей, якими в достатку володіли його батько і дід, був нерішучою людиною. Тому Ізяслав і погодився на спільне з двома молодшими братами управління Руссю. Можливо, через це історики (і серед них А.Поппе) **post factum вирішили, ніби Ярослав у своєму заповіті не встановив порядку одноосібного заміщення київського стола.** На мою думку, якраз і встановив, і досить певно, особливо якщо врахувати розповідь про передсмертні його слова, сказані Всеволоду, згадані в літописі під 1093 р. Інша річ, що в Ізяслава не вистачало рішучості й політичної волі настояти на виконанні братами «ряду» батька.

І все ж таки в заповіті Ярослава існувала певна недомовленість, нечіткість визначень. На мою думку, вона викликала до життя приховану спочатку опозицію в середовищі князів-ізгоїв, котрі з перебігом часу взяли за зброю, щоб відвоювати у дядьків родові землі, – волості, що належали їхнім батькам. Зрозуміло, що ізгої віддавали перевагу «отчинному» принципу успадкування столів, – насамперед, тому, що вони не бачили близьких перспектив одержати волості за родовим старійшинством. Ніхто з них не ба-

жав чекати доти, доки хтось із дядьків, – а краще всі вони! – перемруть. До того ж традиційний порядок «лествичного восхождення» одразу ж почали порушувати ті, хто був покликаний слідкувати за його додержанням, – тріумвіри-Ярославичі. Ізгої і започаткували змагання за впровадження «отчинного» принципу заміщення княжих столів.

Відрізана від Києва безкрайними степами, в яких панували кочовики (з 60-х років XI ст. половці), Тмуторокань, руське володіння на Північному Кавказі, стала форпостом спротиву ізгоїв спочатку тріумвірам, а далі київському князеві Всеволоду Ярославичу, котрий посів головний руський стіл у 1078 р.

Отже, ізгої підросли й почали змагатися з дядьками за свої отчини з 70-х років XI ст. Осібно стояв виступ проти тріумвірів набагато старшого від усіх них онука Ярослава – Ростислава Володимировича. У 1064 р. він вигнав сина Святослава Ярославича – Гліба з Тмуторокані і сів там. 1065 року Святослав відвоював Тмуторокань у Ростислава і повернув туди Гліба. Але як тільки Святослав забрався до свого Чернігова, Ростислав знову вибив Гліба з Тмуторокані. Там у лютому 1066 р. його отруїв візантійський котопан (намісник) Херсона¹⁸, ймовірно, не без участі в тому Святослава Ярославича. Після загибелі Ростислава на авансцену давньоруської історії виходить інше покоління ізгоїв – троє його синів: Рюрик, Володар і Василько.

Наступний збройний виступ ізгоїв стався через десять років і припав на весну 1077 р., коли у Києві княжив Всеволод Ярославич. Скориставшись із того, що він рушив на Волинь назустріч братові Ізяславу, котрий повертався з Польщі, Борис В'ячеславич раптово захопив Чернігів. Він зміг утриматися в місті лише вісім днів і змушений був податися до Тмуторокані, де сидів старший син Святослава Ярославича Роман¹⁹. Як виявилось згодом, то був лише початок активної боротьби ізгоїв за отчини проти Всеволода Ярославича, що розгорнулася 1078 р.

Того ж року у Всеволода у Чернігові з'явився один із синів Святослава Ярославича – Олег. Можна думати, що він вимагав від Всеволода для себе волості – Чернігова або, принаймні, якихось міст у Чернігівському князівстві (чим володів його батько), як впливає з дальшого розвитку подій. Замість задоволення його вимог Всеволод із сином Володимиром ... пригостили його обідом²⁰. Ображений Олег кинувся торованим Ростиславом і Борисом шляхом до Тмуторокані²¹. Там він об'єднався з іншим ізгоем, Борисом В'ячеславичем.

Спільники намагалися повернути собі отчини: Олег – Чернігів, а Борис – Смоленськ. Спочатку їм пощастило. Разом із половецькою ордою вони захопили було Чернігів, «землѣ Русьскѣй много зло створше, проливше кровь хрестьянську». Всеволод попросив допомоги у старшого брата Ізяслава, київського государя. 3 жовтня 1078 р. вони спільними зусиллями розгромили Олега й Бориса у битві на Нежатиній Ниві поблизу Чернігова. У бою загинули Ізяслав і Борис. Олег із залишками дружини знову пішов до Тмуторокані, а Всеволод сів на київському столі²². На Русі була відновлена єдиновладна монархія, зовнішньо подібна монархії Ярослава.

Отже, з весни 1077 р. спрямовані на відвоювання отчин дії ізгоїв набули систематичного характеру. Всеволод і його син Володимир Мономах одразу почали збройно стримувати ізгоїв. Спочатку вони не дозволили прийти до Чернігова Роману Святославичу (той загинув від руки одного із союзників-половців), а в тому ж 1079 р. його брата Олега схопили і вислали до Царгорода²³. І загибель Романа, і заслання Олега, найвірогідніше, можна поставити у зв'язок із заходами київського государя щодо зміцнення держави і при-

боркання князів-ізгоїв. Проте ізгої не корилися, незважаючи на те, що проти них виступив син Всеволода Володимир Мономах. Літопис, імовірно, не доніс до нас відомості про всі виступи ізгоїв проти центральної влади, проте навіть те, що відомо, підтверджує дотепне зауваження М.С.Грушевського, ніби Всеволод протягом усього свого княжіння тільки те й робив, що відбивався від ізгоїв²⁴.

У 1081 р. ізгої Давид Ігоревич і Володар Ростиславич раптово захопили Тмуторокань і ув'язнили посадника Всеволода Ратибора. А через два роки Олег Святославич повернувся з візантійського заслання і вигнав із Тмуторокані Давида та Володаря²⁵. І в тому й іншому випадку Всеволод із Мономахом не реагували на протиправні дії ізгоїв. Можливо, вони тверезо оцінили становище, що склалося тоді на Русі. Тмуторокань була далеко від Києва. Тим часом ізгої з кожним роком приносили все більше неприємностей столиці Русі. А половецький степ був вічним головним боєм київських государів, до того ж на половців спиралась ізгої. Тому Всеволоду і Мономаху доводилося не лише збройно їх приборкувати, а й іти на компроміси, робити поступки своїм неспокійним родичам.

Особливо активними і небезпечними для Києва були Давид Ігоревич та Олег Святославич. Коли 1084 р. Давид захопив грецьких купців у Олешні, Всеволод, замість того, щоб приборкати його, «вда йому Дорогобужь»²⁶. Потім Давид при потуранні Всеволода в 1086 р. заволодів Володимиром-Волинським, вигнавши звідти Ярополка Ізяславича. Ярополк повернув собі Володимир, але почувався там непевно і незабаром загинув у поході на галицьких Ростиславичів²⁷. Так само брутально і незалежно поводився за життя Всеволода Олег Святославич, котрий відверто претендував на Чернігів, незважаючи на те, що там княжив Володимир Мономах. По смерті ж Всеволода (1093 р.), коли у Києві вокняжився Святополк Ізяславич, Олег із половецькою ордою вигнав із Чернігова Володимира і взяв місто із землею собі²⁸.

Унаслідок активних дій ізгоїв і народилося половинчасте рішення Любецького з'їзду 1097 р. Половинчастим його слід вважати тому, що, всупереч панівній у науковій літературі думці, воно лише закріплювало status quo серед Ярославичів, мало на меті втихомирити ізгоїв, було розраховане лише на покоління князів, котрі жили в той час, і в ньому ні слова не було сказано про введення «отчинного» порядку успадкування столів! Проте з того часу члени династії Ярославичів звертатимуться до рішень Любецького з'їзду у своїх претензіях на ті чи інші волості як до правового прецеденту.

Змагання ізгоїв за отчини відійшло в минуле після Любецького з'їзду князів 1097 р. Тоді головні серед них були визнані як повноправні князі, за ними закріпили землі. Але суперництво не припинилося. Відтоді воно набуло принципово іншого характеру. Із настанням удільної роздробленості в середині 40-х років XII ст. боротьбу за отчини починають вести вже не окремі князі, а голови князівських кланів: Мономашичі, Мстиславичі, смоленські Ростиславичі, Ольговичі, Давидовичі. Особливо активними були Мономашичі, Мстиславичі й Ольговичі.

Володимир Всеволодич Мономах, котрий раніше твердо дотримувався родового порядку у справі заміщення київського та інших княжих столів, після вокняжіння в Києві (1113 р.) почав віддавати перевагу отчинному принципу. Він залишив престол старшому сину Мстиславу, котрий, утім, був за родовим порядком старшим серед Ярославичів. Та після кончини Мстислава (1132 р.) і настання незабаром доби удільної роздробленості соціальне і політичне життя Давньоруської держави проходило в майже без-

перервних усобицях. Найбільш активними дійовими особами були князі з кланів Мономашичів та Ольговичів. Вони неодноразово переступають через право родового старійшинства, замінюючи його правом отчинним. Адже всі Ярославичі, незалежно від приналежності до того чи іншого княжого клану, вважали Русь своєю отчиною. І це відповідало істині. Звернуся до пізніших часів.

Київський літопис під 1133 р. (відповідає 1132-му) сповістив, що помер Мстислав Володимирович, «оставив княжение брату своему Ярополку... Томъ же лѣтъ Ярополкъ приведе Всеволода Мъстиславича из Новагорода, и да ему Переяславль», але одразу «выгна и Юрьи, стрый его»²⁹. Причину цього вчинку пояснив новгородський літописець: Юрій заявив, що Ярополк по своїй смерті хоче віддати Київ своєму небожеві³⁰. У такий спосіб Ярополк дійсно намагався закріпити отчину – Руську землю за своїм родом. Далі літописець повідомляє, що Ярополку довелося вивести Всеволода з Переяславля «за хрестъное целование», тобто, за угодою між ними. На цьому Ярополк не заспокоївся і послав до Полоцька за іншим небожем-Мстиславичем Ізяславом, і «приведе и съ клятвою»³¹. Ярополк таким чином прагнув утримати отчину за своїм родом.

Скупі рядки двох найстаріших для XII ст. літописів містять чимало свідоств щодо характеру міжкнязівських стосунків і розстановки сил княжих кланів у державі в перші роки удільної роздробленості. Здавалося, нічого особливо не змінилося. Київський государ, як і раніше, чувається «отцем и господином» всіх інших князів, сюзереном, який може за власною волею роздавати землі, переводити братію з одного столу на інший. І, відповідно до свого статусу, наближує одного з небожів до Києва, явно збираючись залишити йому велике князівство. Тим самим Ярополк, подібно до батька, Володимира Мономаха, намагався утвердити «отчинне» право свого роду – адже Всеволод Мстиславич був сином старшого брата і попередника Ярополка на київському столі Мстислава Володимировича.

Проте молодший брат Ярополка Юрій заперечував «отчинний» порядок заміщення великокнязівського столу, наполягаючи на вигідному йому принципі родового старійшинства. Щоправда, наступним за часом народження після Ярополка був інший брат – вайлуватий і миролюбний В'ячеслав, та його енергійний і безцеремонний Юрій не брав до рахунку.

Джерела зафіксували утворення нового князівського клану – виділення Мстиславичів із роду Мономашичів. Ярополк одверто віддавав перевагу небогам перед братами, напевне, побоюючись агресивного Юрія Долгорукого, котрому мало було його Ростово-Суздальського князівства. Із того часу починається протистояння Мономашичів на чолі з Юрієм і Мстиславичів, які утвердилися спочатку на Волині, потім у Смоленську. Смоленські Мстиславичі стали називатися Ростиславичами, за ім'ям їх глави Ростислава Мстиславича, молодшого брата Ізяслава, котрий очолив, власне, Мстиславичів.

Невиразне князювання у Києві молодшого брата Мстислава Ярополка (1132–1139) відкрило можливість енергійному синові Олега Святославича – Всеволоду почати боротьбу за київський престол. Уже в 1136 р. Всеволод Ольгович «съ всею братьею» спробував забрати Переяслав Південний у Ярополка, але зазнав невдачі. Всеволод тоді визнав верховну владу Ярополка, за що «вда Ярополкъ Олговичемъ отчину свою», тобто володіння в Київській землі³². Отже, літописець 30-х років вважав Київ і землю «отчиною» Ярополка, тобто Мономашичів. Це було логічно, тому що Київська земля була доменом великого князя.

Коли у 1139 р. Ярополк помер, у Києві сів його брат В'ячеслав, однак Всеволод Ольгович одразу вигнав його з міста. На кілька років у стольному граді утвердиться клан Ольговичів. Всеволод також намагався обґрунтувати свої династичні права на Київ, «звувивши» «отчину» Мономашичів до меж другої половини XI ст. У 1142 р. він заявив В'ячеславу Володимировичу: «Сѣдѣши во Киевской волости, а мне достоить, а ты поиди въ Переяславль, отчину свою»³³.

Заохочений першими успіхами у протистоянні Мономашичам, створенні коаліції проти «Мономахова племені», Всеволод Ольгович вирішив вигнати іншого сина Володимира Всеволодича – Андрія з Переяславля Південного, але той рішуче протистояв цьому. Він гордо відповів Всеволоду: «Въ Переяславли хочю на своей отчинѣ смерть прияти»³⁴. Він зумів розбити брата Всеволода Святослава біля Переяславля, і Всеволоду довелося відступитися від Андрія.

Наприкінці життя, в 1146 р., Всеволод Ольгович заходився відстоювати принцип спадкового (отчинного) володіння Києвом і Руською землею. Зібравши південноруських князів, він заявив їм: «Володимиръ посадилъ Мъстислава сына своего по собѣ в Киевѣ, а Мъстиславъ Ярополка брата своего, а се я мольвлю: «оже мя Богъ поиметь, то азъ по собѣ даю брату своему Игореву Киевъ»³⁵. Та київський патриціат став на сторону Мономашичів. Коли по смерті Всеволода у Києві сів було Ігор, до Ізяслава Мстиславича «приехалаша мужи, нарекуче: «Ты наш князь, поѣди, Олговичевъ не хочемъ быти акы в задничи»³⁶ – у спадковому володінні у них. У відповідь Ізяслав заявив киянам про своє прагнення добути «столь дѣда свого и отца своего»³⁷, що й зробив, протиставивши, таким чином, отчинне право Мономашичів-Мстиславичів подібному праву Ольговичів. І по тому в описі подій міжусобної війни 1146–1151 рр. між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Долгоруким (в якій Ольговичі підтримали Юрія) не позбавлений тенденційності Київський літопис зображує справу так, що кияни визнають отчинне право Мономашичів і відмовляють у цьому Ольговичам³⁸.

Любецький з'їзд князів 1097 р., всупереч сподіванням ізгоїв, не узаконив «отчинного» порядку посідання княжих столів, як можна прочитати в науковій літературі, лише закріпив становище, що склалося на той час: кільком князям дозволили «держать отчины»³⁹. Тому після Любеча на Русі продовжував панувати родовий принцип заміщення княжих престолів. Вперше порушив його Ізяслав Мстиславич.

Зрозуміла річ, він виходив при цьому із власних егоїстичних інтересів – бажав забрати у дядьків-Мономашичів Київ і велике княжіння. Об'єктивно кажучи, дотримуватися родового порядку на практиці з роками стало все важче. Рюриковичі розмножувалися, кількість осіб чоловічої статі примножувалася, робилося все важче відділяти старійшинство генеалогічне від старійшинства фізичного. Тому Ізяслав чутливо вловив настрої, що панували в феодальному суспільстві, й висловив їх афористичним виразом: «Не идетъ мѣсто къ головѣ, но голова к мѣсту»⁴⁰, чим наголосив на вищості державних здібностей государя перед генеалогічним правом.

Проте не варто вбачати в Ізяславові Мстиславичу революціонера феодальних часів. Він дбав лише про посідання київського стола, посилаючись на зручне для нього «отчинне» право. А в теорії визнавав усе ж таки родове старійшинство, називаючи Юрія Долгорукого старшим від усіх інших князів⁴¹. Але на практиці Ізяслав всіма приступними йому засобами добивався Києва на правах «отчини».

Основною державницькою ідеєю Ізяслава Мстиславича, відбитою в «Повісті» про нього, була, отже, ідея відстоювання київської і взагалі південноруської «отчини», обґрунтування законності володіння нею родом Мстиславичів. Ця думка особливо чітко висловлена у зверненнях до сина Долгорукого Андрія словах вигнаного ними з Києва Ізяслава: «Мнѣ отчины вѣ Угрехъ нѣтуть, ни в ляхохъ, токмо в Руской земли!»⁴².

Після кончини Ізяслава Мстиславича в 1154 р. глава Мстиславичів – Ростислав вимагає від глави іншого чернігівського клану Давидовичів – Ізяслава задовольнитися чернігівською «отчиною», оскільки Київ належить виключно Мономашичам-Мстиславичам: «Цѣлуй к нама хрестъ, ты вѣ отчинѣ своей Чернигов сѣди, а мы у Киевѣ будемъ!»⁴³. Однак Ізяслав Давидович ухилився від відповіді на ці слова і продовжив суперництво за київський престол.

Наступного року тодішній глава Мономашичів Юрій Долгорукий, дізнавшись про вокняжіння Ізяслава Давидовича у Києві, надіслав до нього посла зі словами: «Мнѣ отчина Киевѣ, а не тобѣ!» Ізяславъ же присла къ Дюргеви, моляся и кланяся, река: «Ци самъ есмь ѣхалъ Киевѣ? Посадили мя кияне, ... а се твой Киевѣ»⁴⁴. Тут же київський літописець підкреслює ту обставину, що Юрій сів «на столѣ отецъ своихъ и дѣдъ». І далі, в записах 1160–1170 рр., київський літописець зображує справу так, що Київ і Південна Русь являють собою отчину Мстиславичів-Мономашичів⁴⁵.

Після розгрому Києва у 1169 р. князівською коаліцією, в якій головну роль зіграли Ольговичі й яку підштовхнув до походу Андрій Боголюбський, суперництво за київський стіл і, отже, отчину протягом кількох років проходило всередині великого клану Мономашичів. У 1174 р. смоленські Ростиславичі, які боролися з Андрієм, дали Київ своєму братові у перших Ярославу Ізяславичу. Тоді глава Ольговичів – Святослав Всеволодич нагадав йому про укладену між ними угоду: «Реклъ бо си, оже я сяду в Киевѣ, то я тебе надѣлю, пақы ли ты сядеши в Киевѣ, то ты мене надѣли» і вимагав «часті» в південній Руській землі. «Онъ же [Ярослав] поча ему молвити: «Чему тобѣ наша отчина? Тобѣ си сторона [Днепра] не надобѣ!» Святославъ же поча ему молвити: «Я не Угринъ, ни Ляхъ, но одного дѣда есмы внуци, а колко тобѣ до него [Києва], толко и мнѣ». Після цього Святослав зумів вигнати з Києва Ярослава Ізяславича і вокняжився в стольному граді: «Святославъ вѣѣха вѣ Киевѣ, и сѣде на столѣ дѣда своего и отца своего»⁴⁶, – покірний князь літописець підтримав версію про отчинне право Свято-слава на Київ. Утім, це право Ольговичів було рівним праву Мономашичів. Заслуговує на увагу згадка про належність сторін Дніпра відповідно Мономашичам і Ольговичам.

У 1194 р. помер київський великий князь Святослав Всеволодич (Ольгович), котрий із 1181 р. разом із Рюриком Ростиславичем (Мономашичем) правив на Русі, принаймні, Південній. Дуумвірат глав двох могутніх князівських родів півтора десятки років підтримував відносну політичну стабільність у регіоні. Після смерті співправителя Рюрик формально зробився «отцем и господином» для південноруських князів. Однак утрата паритету між кланами Ольговичів і Мономашичів (літописці звать останніх «Володимирово племя») призвела до нового загострення давнього суперництва між ними.

Наступного, 1195 року, узгодивши свої дії з володимиро-суздальським князем Всеволодом Большое Гнездо («старейшим» тоді в Руській землі), Рюрик і Давид Ростиславичі поставили вимогу Ярославу Всеволодичу й іншим Ольговичам «не искати отчины нашея Киевѣ и Смоленска подѣ нами, и подѣ нашими дѣтми, и подо всимъ нашимъ Володимиримъ племенемъ: како нас роздѣлилъ дѣдъ нашъ Ярославъ по Днѣпрѣ, а Киевѣ вам не надобѣ»⁴⁷.

Важливо відзначити, що і Всеволод і Ростиславичі належали до великого й розгалуженого клану Мономашичів. Ображені Ольговичі поскаржились Всеволоду: «Ажь нам еси вмѣнилъ [ты] Къевъ тоже нам его блюсти подѣ тобою и подѣ сватомѣ твоимѣ Рюрикомѣ, то в томѣ стоимѣ; ... то мы есмы не Угре, ни Ляхове, но единого дѣда есмы внуци»⁴⁸, отже, вони мають однакові з Мономашичами права на стольний град Русі.

А згадка Київського літопису про те, що Всеволод доручив блюсти Київ також і Ольговичам, відбиває систему колективного створенітету найсильніших князів над південною Руською землею, відкриту В.Т.Пашутом. Він писав, що на середину XII ст. «політична структура Русі втратила форму ранньофеодальної монархії, їй на зміну прийшла монархія доби феодальної роздробленості». Стольний град Київ і домен «Руської землі» перетворився у спільне володіння найбільш видних і сильних князів-Ярославичів, які вважали себе колективними власниками південної Руської землі і вимагали собі там «части» (долі власності)⁴⁹. Величезну роль у цьому відіграло прагнення утвердитися в Руській землі як в отчині. Посилання ж Ростиславичів-Мономашичів на розділення Русі по Дніпру їхнім «дѣдомѣ» Ярославом між ними і Ольговичами заслуговує на більш докладний розгляд, так само, як і твердження про їхні виключні отчинні права на Київ.

У першому випадку йдеться, поза сумнівом, про події 1026 р. На початок 20-х років Ярослав Володимирович, здавалося б, остаточно утвердився на київському престолі. Однак у 1023 р. або на початку 1024 р. його брат Мстислав, який княжив до того у Тмуторокані, скориставшись із відсутності Ярослава в Києві, запропонував свою кандидатуру київському вічу: «Ярославу суцю Новѣгородѣ, приде Мьстиславъ ис Тьмутороканя Къеву, и не прияша его кыяне. Онъ же, шедѣ, сѣдѣ на столѣ Черниговѣ»⁵⁰.

Суперництво за Київ між братами привело до компромісу. За свідченням «Повісті временних літ», Ярослав «створи мирѣ с братом своим Мьстиславомѣ у Городьця. И раздѣлиста по Днѣпрѣ Русьскую землю: Ярославѣ приясю сторону, а Мьстиславѣ ону. И начаста жити мирно...»⁵¹. Дійсно, 1026 року Ярославу довелося піти на розділ південної Руської землі з братом, котрий переміг його в битві біля Листвена в 1024 р. Лише коли в 1036 р. Мстислав помер у Чернігові, «переза власть [волость] его всю Ярославѣ, и бысть самовластецѣ Русьстѣй земли»⁵².

Розділення Південної Русі (Руської землі) у 1026 р. між братами-Ярославичами було начебто епізодом у міжкнязівських змаганнях за стольний град. Та воно залишило глибокий слід у родовій пам'яті Рюриковичів, та й усього, вважаю, суспільства Русі. І цей епізод химерно відклався у суспільній свідомості. Адже і Ярослав і Мстислав були синами одного батька – Володимира. Крім того, Мстислав помер бездітним, тому всі наступні Рюриковичі були Ярославичами, маючи теоретично рівні права на його спадщину.

Наступний поділ південноруських володінь стався у 1054 р., за «рядом» Ярослава Володимировича. Родоначальник чернігівських Ольговичів і Давидовичів Святослав, другий серед живих тоді син Ярослава, одержав Чернігів із землею⁵³. Цей поділ і міг, ймовірно, в історичній пам'яті давньоруського суспільства контамінуватися з розділом 1026 р. – і сприйматися як його наслідок. Можна припустити, що коли у 1096–1097 рр. Олег Святославич відстоював свої права на чернігівську «отчину», він (або його оточення) міг посилатися на угоду 1026 р. як на одне з підтверджень його права на цю землю. Отже, йшлося про «отчинний» порядок наслідування волостей і князівств. Але таке посилання було некоректним, бо Олег не належав до по-

томства Мстислава Володимировича. Мабуть, уже тоді ним чи кимось із його соратників була проведена своєрідна корекція історичної пам'яті на користь цього неспокійного онука Ярослава. Однак вокняжіння в Києві у жовтні 1078 р. єдиного сина Ярослава, котрий залишився серед живих у той час – Всеволода, і залучення ним до управління Руссю старшого сина Володимира (Мономаха) на півтора десятка років стабілізувало становище в державі.

Після кончини Святослава Всеволодича в 1194 р. його співправитель у Руській землі Рюрик Ростиславич «посла... по брата свого по Давыда къ Смоленську, река ему: «Брате!, се вѣ осталася старѣйши всѣхъ в Руськой землѣ, а поѣди ко мнѣ Кыеву; что будетъ на Руской землѣ думы и о братьи своей, о Володимерѣ племени, и то все укончаевѣ...»⁵⁴. Із наведеного тексту зрозуміло, що йшлося про Руську землю як отчину Мономашичів («Володимире племя»). Ольговичів Рюрик не бажав брати до рахунку...

Згадана вище «котора» Мономашичів з Ольговичами 1195 р.⁵⁵ щодо прав на Київ продовжувалась і в наступні роки. У записі Київського ізводу 1195 р. явно бачимо спробу змінити історичну пам'ять: видати Ольговичів за нащадків померлого бездітним Мстислава Володимировича і тим самим відмовити їм у спільній отчині Ярославичів. Перед нами свідоме й цілеспрямоване викривлення родової пам'яті, маніпулювання нею у політичних цілях: у міжклановій боротьбі за Київ, за владу в Руській землі, отже, за отчину.

Настанє XIII ст. Сили централізації у країні зробляться дедалі слабшими, Давньоруська держава все глибше зануриться в болото удільної роздробленості. Ольговичі дедалі наполегливіше почнуть «искать» Київ, де сидів глава Ростиславичів-Мономашичів – Рюрик. Він втратить столярний град і помре князем так ненависного йому раніше Чернігова, родового гнізда суперників-Ольговичів. Під 1215 р. далекий суздальський книжник запише, певно, не помічаючи гіркої іронії своїх слів: «Преставися Рюрикъ Ростиславичъ, князь Кыевскый, княжа Черниговѣ»⁵⁶. Ольговичі ж на час утвердились у Києві.

Але й із настанням XIII ст. родова пам'ять про «отчину» Ярославичів, як і раніше, буде використовуватись у політичному суперництві між княжими кланами, і всередині тих кланів. Великий князь Володимиро-Суздальський Всеволод Юрійович у 1201 р. «посла... сына своего Ярослава в Переяславль в Русьскый княжить на столъ прадѣда и дѣда своего».⁵⁷ При цьому суздальський літописець не забуває згадати про те, що сам Всеволод є онуком Володимира Мономаха. А коли 1207 р. Ольгович Всеволод Чермний разом із половцями «пришед сѣде в Кыевѣ, ... слышав великый князь Всеволодъ Гюргевич, внук Володимеръ Мономаха, оже Олговичи воюют с погаными землю Рускую, и сжалися о том, и рече: «То ци тѣмъ [Ольговичам] отчина однѣм Руская земля, а нам не отчина ли?» И рече: «Како нам с ними Богъ управити, хочю пойти к Чернигову»⁵⁸. Тоді Всеволоду Юрійовичу не пощастило вигнати Всеволода Чермного з Києва (звідки той витіснив Рюрика Ростиславича), однак і він та його сини зберегли володіння і вплив у південній Руській землі, яку вони справедливо вважали своєю отчиною. У 1214 р. син Всеволода Юрійовича Юрій вивів із Москви свого брата Володимира і «посла и в Рускый Переяславль на столъ на отчину свою»⁵⁹.

Отже, історична пам'ять про події далекого 1026 р. продовжувала жити у верхніх шарах давньоруського суспільства і, можливо, навіть довше (джерела про це мало говорять). Вона була трансформована у пам'ять роду і використовувалася княжими кланами, найбільш активно – Мономашичами, з метою оволодіння Києвом і верховенством у Руській землі. Літописці, котрі служили Мономашичам (а саме вони володіли Києвом протягом більшої ча-

стини XII ст.), зображували стольний град Русі та південну Руську землю майже виключно «отчиною» цієї гілки Ярославичів, не рахуючись при тому з історичною правдою і викривляючи її.

Відстоювання «отчини» належало до головних ідей і дій Данила Романовича Галицького – так само, як Ізяслава Мстиславича. Та, якщо Ізяслав прагнув утвердити в думці панівної верстви свої переважні права на київську спадщину, не заперечуючи при тому «отчинних» прав своїх дядьків-Мономашичів, то у Данила не було сумнівів у тому, що Галицько-Волинська Русь є його «отчиною» – і більше нічим! Ізяслав Мстиславич тлумачить поняття «отчини» здебільшого вузько, стосовно Київської і Волинської земель, і рідко щодо Південної Русі в цілому. Данило ж часами претендує, за свідченням його Літописця, на те, щоб об'єднати під своєю рукою всі південноруські землі, розглядаючи їх, можна думати, як «отчину» в широкому розумінні, – адже його батько Роман Мстиславич належав до Мстиславичів, котрі вважали Київ своєю «отчиною» і не раз посідали київський престол. Та і Роман у кінці життя поставив Київ під свою владу.

Розпочинаючи боротьбу за повернення Галицької спадщини свого батька, Данило Романович, як впливає з його подальших дій, прагнув об'єднати Південну і, можливо, всю Русь під своєю державною рукою. Адже у викладі Літописця Данила крізь риси, здавалося, традиційної політики князя щодо повернення відібраної ворогами «отчини», вже в перші роки його самостійної політичної діяльності досить виразно проглядає намагання князя згуртувати руські землі з метою відсічі іноземних загарбників. Соціально чутливе вухо молодого государя з юних літ сприйняло ідеї єдності всієї Руської землі, спільності походження східних слов'ян, що здавна жили в народі⁶⁰.

¹ ПСРЛ. – Т.1: Лаврентьевская летопись. – Вып.2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. 2-е изд. – Ленинград, 1927 (далее – Лаврентьевская летопись). – Стб. 429.

² Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 1999. – С.110.

³ Там же. – С.70.

⁴ Див.: Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. – Москва, 1993. – С.36; Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К., 1992. – С.230.

⁵ Назаренко А.В. Родовой созеренитет Рюриковичей над Русью // Древнейшие государства на территории СССР. – Москва, 1986. – С.154.

⁶ Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. – Т.1. – Москва, 1987. – С.183, 184

⁷ Юшков С.В. Назв. праця. – С.228.

⁸ Повесть временных лет. – С.91 – 92.

⁹ Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – С.34 – 35.

¹⁰ Черепнин Л.В. Общественно-политические отношения в Древней Руси и Русская Правда // Древнерусское государство и его международное значение. – Москва, 1965.

¹¹ Черепнин Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X – начала XIII вв. // «Исторические записки». – Т. 89. – Москва, 1972. – С.360.

¹² Там же. – С.369 – 378.

¹³ Поппэ А. О зарождении культа св. Бориса и Глеба // *Russia medievalis*. – Т.VIII, 1.– München, 1995. – S.66 – 67.

¹⁴ Ключевский В.О. Указ. соч. – С.183.

¹⁵ Повесть временных лет. – С.91.

¹⁶ Черепнин Л.В. Общественно-политические отношения ... – С.172.

¹⁷ В угоді з греками 944 р. згадані небожі («нети») Ігора, та, швидше за все, то були діти його сестер, а не братів.

¹⁸ Повесть временных лет. – С.71 – 72.

- ¹⁹ Там же. – С.85.
²⁰ Про той обід згадує Володимир Мономах у своєму Повчанні // Там же. – С.102.
²¹ Там же.
²² Там же. – С.85 – 86.
²³ Там же. – С.87.
²⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.ІІ. – Л., 1905. – С.71.
²⁵ Повесть временных лет. – С.87.
²⁶ Там же.
²⁷ Там же. – С.87 – 88.
²⁸ Там же. – С.92, 95.
²⁹ Летопись по Ипатскому списку. – Санкт-Петербург, 1871. – С.212.
³⁰ Новгородская первая летопись. – Москва; Ленинград, 1950. – С.207.
³¹ Летопись по Ипатскому списку. – С.212.
³² Там же. – С.214, 215.
³³ Там же. – С.222.
³⁴ Там же. – С.218.
³⁵ Там же. – С.227.
³⁶ Там же. – С.230.
³⁷ Там же. – С.233–234.
³⁸ Там же. – С.246, 250 та ін.
³⁹ Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. – Санкт-Петербург, 1998. – С.230–234.
⁴⁰ Летопись по Ипатскому списку. – С.306.
⁴¹ Там же. – С.257.
⁴² Там же. – С.281
⁴³ Там же. – С.326.
⁴⁴ Там же. – С.329.
⁴⁵ Там же. – С.345, 366, 393 та ін.
⁴⁶ Там же. – С.393.
⁴⁷ Там же. – С.462.
⁴⁸ Там же. – С.462 – 463.
⁴⁹ Пашуто В.Т. Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси // Польша и Русь. – Москва, 1974. – С.11.
⁵⁰ Повесть временных лет. – С.64.
⁵¹ Там же. – С.65.
⁵² Там же. – С.66.
⁵³ Там же. – С.70.
⁵⁴ Летопись по Ипатскому списку. – С.458.
⁵⁵ Там же. – С.462.
⁵⁶ Лаврентьевская летопись. – Стб.438.
⁵⁷ Там же. – Стб.416.
⁵⁸ Там же. – Стб.429.
⁵⁹ Там же. – Стб.438.
⁶⁰ Котляр Н.Ф. Указ. соч. – С.159–164.

The definition of «paternal» within the inherited from father land ownership meaning appears in the Chronicle in the second half of XIth century. «Paternal» order possession of volost fought rogue princes, contrasting its order patrimonial eldership. Paternal creaming was a tool (an instrument) in princely clans competitions for Kyiv and the Rus' power in XII–XIII century.